

ABNORMÁLIS, ATÍPIKUS, DEVIÁNS – RENDHAGYÓ TEMETKEZÉSEK
A KORA KÖZÉPKORBANCSORDÁS REGINA¹Magyar Régészet 14. évf. (2025) 3. szám, pp. 9–16. <https://doi.org/10.36245/mr.2025.3.2>

A tanulmány a Kárpát-medence népvándorlás kori temetőiben megjelenő rendhagyó temetkezések értelmezési lehetőségeit vizsgálja, különös tekintettel a temetés utáni beavatkozások és a normától eltérő rítuselemek elkülönítésére. A kutatás rámutat, hogy az anatómiai zavartság, a testmanipulációk, a koponya- és testrész-eltávolítás, valamint a sírszerkezeti rendellenességek értelmezése csakis komplex régészeti, bioarchaeológiai és rítustörténeti elemzéssel lehetséges. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a rendhagyó temetkezések nem tekinthetők egységes kategóriának: a mögöttük álló elképzelések a társadalmi stigmatizációtól a büntető gyakorlaton át a bajelhárító motivációig terjednek. A néprajzi és történeti párhuzamok vizsgálata rámutat arra, hogy a holttesttel való interakció számos társadalomban a szokásos rítus részeként működik. Mindent figyelembe véve az atipikus temetkezések a társadalmi normarendszer, a halálfelfogás és a közösségi identitás dinamikus változásainak régészeti lenyomatai, amelyek értelmezése csak tágabb kulturális összefüggésbe ágyazva vezethet érvényes következtetésekhez.

Kulcsszavak: atipikus temetkezés; deviancia; sírbolygatás; manipuláció; archaeothanatológia

A temetkezési rítusok és halotti szertartások az adott társadalmak kulturális és szimbolikus világképének hordozói: tükrözik a közösség halálhoz, testhez és túlvilághoz fűződő viszonyát, valamint közvetetten az élők értékrendjét és hiedelemvilágát is. A Kárpát-medence népvándorlás kori temetői egy dinamikus történeti korszak régészeti lenyomatai, amelyben minden közösség egy meghatározott temetkezési rítust, szabályrendszert követett, legyen szó a sírszerkezetről, mellékletadási szokásokról vagy rítuselemekről. Mindezek ellenére a feltárások során gyakran kerülnek elő olyan temetkezések, amelyek valamilyen módon eltérnek az adott közösség esetében megszokott normáktól (TSALIKI 2008, 1).

Ezen temetkezések értelmezése nehéz, mivel komplex, az összefüggéseket is bemutató elemzés nélkül sok esetben nehéz meghatározni, hogy a vizsgált sírban egy másik közösséghez vagy kultúrához tartozó egyén maradványai kerültek-e eltemetésre, vagy esetleg a vizsgált közösség egy olyan tagjáról van szó, aki valamilyen oknál fogva az megszokottól eltérő temetést kapott. Különösen problematikusak azok a sírok, amelyekben a holttesttel közvetlenül a temetés után történt interakció, legyen szó a test vagy sírhely manipulációjáról, esetleg kifosztásáról. Ebben az esetben a cselekmény az eltemetés után röviddel mehetett végbe, amikor a test lebomlása még nem kezdődött meg, vagy nagyon korai fázisában tarthatott. Ennek megfelelően a jelenség értelmezése kizárólag a régészeti kontextus és a temetkezési környezet részletes vizsgálatával valósulhat meg. Ebben segít az archaeothanatológia ('a halál régészete'), amely az emberi maradványok, a mellékletek, valamint a sírtér elrendezésének vizsgálatával igyekszik rekonstruálni a temetkezési gyakorlatokat, illetve azt, hogy mi történik a temetés után.. A módszer a csontváz helyzete, a tafonómiai folyamatok és a tárgyak pozíciója alapján következtet a temetés körülményeire és a közösségek halálhoz való viszonyára (BLAIZOT 2022, 24).

Különbséget kell tehát tennünk két jelenség, a temetés után történő bolygatás és a rendhagyó (deviáns) temetkezés között. A kettőt elválasztó határvonal gyakran elmosódik, hiszen sok esetben nehéz meghatározni, hogy a maradványok mikor és milyen körülmények között kerültek rendellenes pozícióba.

A deviáns, atipikus vagy nem szokványos temetkezések gyűjtőfogalma minden olyan esetre kiterjed, ahol az elhunyt eltemetésének módja, testhelyzete, sírszerkezete eltér az adott közösség normáitól (ASPÖCK 2008, 17). Ennek hátterében számos tényező állhat, melyek az adott társadalom hiedelmeit, szerkezetét és halálfelfogását is tükrözhetik.

¹ ELTE Régészettudományi Intézet, MNM KK NRI; e-mail: reginav.csordas@gmail.com

1. kép. Hegykő-Mező utca 36. sír; langobárd temető. A temetkezés ugyan eltér a temetőben megfigyelhető síroktól, azonban nem sorolható egyértelműen a szoros értelemben vett deviáns temetkezések közé. A testhelyzet ugyanis magyarázható a koporsó leejtésével, illetve az elhunyt koporsóján belüli, annak aljába történő lecsúszásával is (MNM KK Régészeti Adattár, ltsz.:5517)

Egy temetkezés atipikusnak minősítése nem alapozható egyetlen rendhagyó jelenségre. Bár egy sír szokatlan mélysége, a mellékletek hiánya vagy a testhelyzet eltérése figyelemfelkeltő lehet, ezek önmagukban még nem elegendőek a deviancia megállapításához (1–2. képek). Az értelmezéshez több, egymással összefüggő kritérium együttes vizsgálata szükséges: a sír térbeli helyzete, a rítusbeli eltérések, az antropológiai nyomok (például csonkítás, fizikai korlátozás), valamint a közösség fennmaradt szokásaitól (normatív mintázattól) való eltérés kontextuális elemzése (TSALIKI 2008, 3; REYNOLDS 2009, 63). Az atipikus temetkezések ezért nem pusztán régészeti jelenségek, hanem olyan kulturális és társadalmi folyamatok lenyomatai, amelyek az adott közösség normarendszeréről, hiedelemvilágáról és hatalmi viszonyairól egyaránt információt hordoznak.

A temetkezési normától való eltérés sok esetben akár társadalmi alapú megkülönböztetésre utalhat (SHAY 1985). A sír rendhagyó jellege összefüggésbe hozható azzal, hogy az elhunyt életében vagy halála után megszegte a közösség szabályait: ilyenek lehettek az öngyilkosok, prostituáltak, bűnelkövetők, gyilkosok, vagy esetleg boszorkánynak tartott egyének, akiktől a közösség megtagadhatta a formális temetést. Ezeket a sírokat gyakran a temetők peremén vagy azon kívül helyezték el, ami térben is kifejezte társadalmi kirekesztettséget (TSALIKI 2008, 3; HOPE 2010, 37–38). Ugyanakkor a normától való eltérés a különleges státusz következménye is lehetett, például mágikus vagy spirituális szerepkörrel

2. kép. Gyirmót-Homokdomb 3. sír. Az elhunyt rendhagyó testhelyzete feltehetően a temetést követő manipuláció következménye, és nem az eredeti eltemetés képét tükrözi (MNM KK Régészeti Adattár, ltsz.:16370)

bíró személyek, sámánok, gyógyítók, esetében, akik társadalmi helyzetükből kifolyólag részesülhettek eltérő rítusban (TSALIKI 2008, 3).

Fontos azonban, hogy nem lehet minden esetben kijelenteni azt, hogy a személy, aki deviánsnak számított életében, azt halálában is megkülönböztették (TSALIKI 2008, 3–4). Sükösd-Ságod lelőhelyen egy fiatal nő maradványai kerültek elő, akinek csontvázán súlyos, előrehaladott tuberkulózis nyoma volt kimutatható. A betegség következtében a gerincoszlop súlyosan deformálódott, a csigolyák összeroppantak, a lábcsontok elvékonyodtak, ami járásképtelenségre utal. Betegsége ellenére közössége gondozta és méltó módon temette el (SPEKKER et al. 2020).

A legsúlyosabban stigmatizált esetekben, például kivégzések során, az elhunytak holttesteit sokszor nem temették el, hanem a vesztőhelyen hagyták. Mivel ezek a helyszínek gyakran forgalmas útvonalak, települések határában vagy nyilvános terek közelében voltak, a holttestek közszemlére voltak téve. A maradványokon található elszíneződések, a csontok töredezettsége, illetve az állatok által hagyott fognyomok arra utalnak, hogy a holttestek hosszú ideig a szabadban feküdhetek, mielőtt elföldelésükre került volna sor (HOPE 2010, 37–38; DEVLIN 2015, 67–68; KOVÁTS 2017, 167–191). A test nyilvános kihelyezése nem csak a büntetés fizikai aspektusát erősítette, hanem egyúttal a társadalmi megbélyegzés és megalázás eszközeként is szolgált.

Amennyiben ezeket a maradványokat később mégis elhantolták (amelynek oka inkább lehetett a környezet fizikai tisztán tartása, mintsem a rítus elvégzésének akarata), az elhunyt maradványai akkor már feltehetően a bomlás előrehaladott állapotában voltak. Feltételezhető, hogy a test földbe kerülése során az eltemetők nem helyezték anatómiai rendbe a csontokat. A maradványok rendezetlensége, anatómiai inkoherenciája és a sírstruktúra hiányosságai, valamint a temetés gyorsasága és indíttatása miatti sírszerkezeti különbségek sokszor bolygatás vagy rablás nyomainak tűnhetnek. Ez valóban igaz lehet egyes esetekben, ám a kép ennél általában összetettebb (KLEVNÁS 2013, 2020).

Azokban az esetekben, amikor egy sírban az anatómiai rend ellenére hiányos váz vagy csupán néhány csont(töredék) kerül elő, nem elegendő kizárólag a sír feldúlásának lehetőségét mérlegelni. Előfordulhat, hogy a temetés szándékosan történt ilyen módon, például a maradványok „eltakarítása” céljából, de ugyanígy feltételezhető, hogy az eltemetettet lefejezték, vagy bizonyos testrészeit erekeként megőrizték. Az efféle rendhagyó temetkezések az avar kori régészeti anyagban viszonylag gyakoriak (LÁSZLÓ 1955; BÓNA 1957; KOVRIG 1963; NAGY 1973; 1998), de előfordulhatnak korábbi, illetve későbbi időszakokban is. Ezekben a sírokban a test többnyire bolygatatlannak tűnik, azonban a koponya hiányzik vagy nem az anatómiai rend szerint várt helyzetében található (3. kép).

Értelmezés szempontjából döntő fontosságú annak meghatározása, hogy a fej eltávolítása a halál körülményeihez kapcsolódott vagy a temetést követő beavatkozás eredménye volt. A koponya hiánya ugyanis értelmezhető kivégzés, illetve lefejezés nyomaként (STADLER & WILTSCHKE-SCHROTTA 2005,

3. kép. Mosonszentjános- Kavicsbánya 27. sír. A temetkezés bolygatása során a koponyát a koporsó felső részére helyezték. A koporsó az interakció idején még viszonylag épen állhatott, a test azonban már a bomlás előrehaladott stádiumában volt (MNM KK Régészeti Adattár, ltsz.: 8643)

58–64; REYNOLDS 2009, 76–85; MONTGOMERY & KNÜSEL 2011; GARDELA 2013; JENSEN 2016; MATTISON 2016; ERIKSEN 2020; WISEMAN, NEIL & MAZZILLI 2021). Ám azokban az esetekben, amikor a csontokon nem található vágásnyom, azonban a fej mégsem az anatómiai helyén fekszik, vagy egyáltalán nincs jelen a sírban, temetés utáni rítus nyomaira következtethetünk (NAUMANN et al. 2014). Ennek célja lehet az elhunyt maradványainak bajelhárító (apotropaikus) vagy szimbolikus okból történő manipulációja.

A jelentés a fej eltávolításának idejének függvényében változhat: amennyiben lefejezés történt (gyilkosság, kivégzés vagy akár rituális okból), atipikus temetkezésről beszélhetünk, míg, ha a fej eltávolítása a temetés után történt, manipulációnak tekinthető, aminek okai csak a kontextus és tágabb környezete részletes elemzése során tárhatók fel. Mindazonáltal a két cselekmény mögött meghúzódó motiváció akár azonos is lehetett — például a halott „ártalmatlanítása” vagy visszatérésének megakadályozása. Nem kizárt, hogy a közösség csak később, bizonyos negatív események (járvány, balszerencse) nyomán azonosította a halottban a baj forrását, és ennek megszüntetése érdekében exhumálást vagy a holttesten végzett (posztmortem) csonkítást hajtott végre (MAYS et al. 2017). A néprajzi és történeti analógiák, például a középkori „vámírtemetkezések” (GARDELA 2015) azt mutatják, hogy e rítusok a hiedelemvilág változásainak közvetlen lenyomatai.

Az antropológiai és archaeothanatológiai vizsgálatok kulcsszerepet játszanak a jelenségek értelmezésében, hiszen ezek segítségével kimutathatók a lefejezésre, illetve a halál utáni manipulációkra utaló nyomok, valamint elkülöníthető, hogy a fej eltávolítása az elhalálozás során történt, esetleg ahhoz időben közel közel (perimortális) vagy távolabb (posztmortális) ment végbe, illetve eszközzel vagy pedig anélkül, a bomlás során zajlott le.

A lefejezés során a koponya nem minden esetben lett teljesen eltávolítva a testtől. A Bécsi-mödlingi temetőben három egyénről állapították meg, hogy lefejezték őket, azonban a vázak anatómiai rendben feküdtek a sírokban (WILTSCHKE-SCHROTTA & STADLER 2005, 58–64). A lefejezés motívuma a skandináv mitológiában az irodalmi hagyományból ismert: az óészaki sagákban több helyen jelenik meg a halottak lefejezése mint a „visszatérés” megakadályozásának eszköze, valamint az ártó szándékú halottak elleni védekezés, azok semlegesítése (GARDELA 2013).

A rítusnak tehát magyarázata lehet a halott visszatérésétől való félelem. Ez jelenség az európai folklórban széles körben ismert és a régészeti anyagban is jól kimutatható. Az ártó szándékú holtak visszatérésének megakadályozását azonban nem csupán a lefejezések kapcsán lehet vizsgálni. Ilyen például a fizikai akadályok testre helyezése, mint köpakolás, sarló, bilincs, vagy egyéb, mozgást korlátozó bandázs, esetleg szög (4. kép; BARROWCLOUGH 2014; GARDELA 2015; QUERCIA & CAZZULO 2016). Ide tartozik továbbá a test csonkítása, a már említett koponya, illetve a végtagok eltávolítása (GEARY 1986; BARBER 1988; REYNOLDS 2009, 86–97; QUERCIA & CAZZULO 2016; ASPÖCK, GERDAU-RADONIĆ & NOTERMAN 2022), illetve a szokatlan testhelyzetek megjelenése a sírokban, mint például a halott hasrafektetése (TSALIKI 2008; ASPÖCK 2008; PARVANOV

4. kép. Biatorbágy 257. sír; kőpakolásos sír az avar kori temetőben (Simon 1993, 157, 11. kép)

2024). A felsorolt rítusok a halott visszatérésétől való félelem fizikai megnyilvánulásai, amelyek a közösség hiedelemvilágát és a halálhoz fűződő viszonyát tükrözik. Céljuk végső soron a rend helyreállítása és az élők világának védelme volt.

Nem minden bolygatott sír tekinthető deviáns temetkezésnek, hiszen a holtakkal való utólagos kapcsolat számos kultúrában a temetkezési rítus szerves részét alkotta, azaz a közösség vallási és szimbolikus rendszeréhez hozzátartozott a halottakhoz való rituális visszatérés például halotti lakomák (LEE 2007), a csontok megtisztítása (ROBB et al. 2015) vagy más másodlagos rítusok formájában. Ezek a cselekmények a normatív halotti kultusz részét képezték, nem pedig a temetkezés háborgatásának megnyilvánulásai voltak. Számos néprajzi és történeti párhuzam ismert Délkelet-Ázsiából (HARTATY & TOBING 2025, 1) Madagaszkárról (GRAEBER 1995), illetve Mexikóból is (LETICIA & CHUNG 2015). Ezek tanúsítják, hogy a halottakkal való időszakos vagy rendszeres interakció a közösségi identitás és az ősök kultuszának természetes elemeként élt tovább. Ilyen összefüggésben tehát nem maga a beavatkozás, hanem éppen annak elmaradása számított volna atipikusnak, hiszen a holtakhoz való visszatérés a társadalmi rend és a közösségi emlékezet fenntartásának rituális eszközeként szolgált.

ÖSSZEFOGLALÁS

A nem szokványos – atipikus vagy deviáns – temetkezések jelenséggöre a Kárpát-medence népvándorlás kori régészeti anyagában összetett társadalmi, vallási és rituális folyamatok lenyomatát képezi. A temetkezések értelmezése során alapvető szempont a kontextuális megközelítés, hiszen a rendhagyó jelenségek (anatómiai rendellenesség, sírszerkezet eltérése, test manipulációja) mögött eltérő motivációk húzódnak meg. Az ilyen jelenségek egy része társadalmi alapú kirekesztésre, büntetésre vagy társadalmi devianciára utalhat, míg mások éppen a különleges státusz, vallási vagy spirituális kiválasztottság jeleként értelmezhetők. A halálhoz való viszony, a testtel és a holttesttel kapcsolatos interakciók így a közösség hiedelmeit és a halottakhoz való viszonyát tükrözik.

A tanulmány rámutat arra, hogy a temetkezési normától való eltérés nem minden esetben deviancia: a bolygatott sírok egy része a közösségi halottkultusz szerves részeként értelmezhető. A néprajzi párhuzamok megmutatják, hogy a halottakkal tartott rendszeres kapcsolat nem mindig a temetés megsértését, hanem kultúrától függően a közösség és ősök közötti élő kapcsolat fenntartását szolgálta. A Kárpát-medencei példák vizsgálata is arra világít rá, hogy a sírok bolygatásának, a test manipulációjának vagy a koponyák eltávolításának értelmezése csak a tágabb rítuskörnyezetbe ágyazva lehetséges. Az atipikus temetkezések tehát nem pusztán rendellenes temetési gyakorlatok, hanem a halottakkal való interakció és a halálhoz fűződő közösségi viszony régészeti lenyomatai, melyek végső célja sok esetben a rend helyreállítása és az élők világának védelme volt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aspöck, E. (2008). What Actually is a 'Deviant Burial'? Comparing German-Language and Anglophone Research on 'Deviant Burials'. In E. M. Murphy (ed.), *Deviant Burial in the Archaeological Record Studies in Funerary Archaeology 2*. Oxford, UK; Oakville, USA: Oxbow Books, 17–34.

Aspöck, E., Gerdau-Radonić, K. & Noterman, A. (2022). Reopening Graves for the Removal of Objects and Bones. In Ch. J. Knüsel; E. M. J. Schotsmans (eds.), *The Routledge Handbook of Archaeothanatology: Bioarchaeology of Mortuary Behaviour*. London: Routledge, 277–310. <https://doi.org/10.4324/9781351030625-19>

Barber, P. (1988). *Vampires, burial and death: folklore and reality* New Haven; London: Yale University Press.

Barrowclough, D. (2014). *Time to Slay Vampire Burials? The Archaeological and Historical Evidence for Vampires in Europe*. Cambridge: Red Dagger Press.

Blaizot, F. (2022). Methodological Guidelines. In Ch. J. Knüsel and E. M. J. Schotsmans (eds.), *The Routledge Handbook of Archaeothanatology Bioarchaeology of Mortuary Behaviour* (pp. 23–41). London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9781351030625-3>

Bóna, I. (1957). Az ürböpusztai avar temető. *Archaeológiai Értesítő* 84:2, 155–174.

Eriksen, M.H. (2020). ‘Body-objects’ and personhood in the Iron and Viking Ages: processing, curating, and depositing skulls in domestic space. *World Archaeology* 52:1, 103–119. <https://doi.org/10.1080/00438243.2019.1741439>

Devlin, Z. L. (2015). ‘(Un) touched by Decay’: Anglo-Saxon Encounters with Dead Bodies. In Z. L. Devlin and E.-J. Graham (eds.), *Death embodied: Archaeological approaches to the treatment of the corpse* (pp. 63–85). Studies Funerary Archaeology 9. Oxford: Oxbow Books.

Geary, P. (1986). Sacred Commodities: The Circulation of Medieval Relics. In A. Appadurai, (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 169–192. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511819582.008>

Graeber, D. (1995). Dancing with Corpses Reconsidered: An Interpretation of “famadihana” (in Arivonimamo, Madagascar). *American Ethnologist* 22:2, 258–278. <https://doi.org/10.1525/ae.1995.22.2.02a00030>

Gardęła, L. (2013). The Headless Norsemen. Decapitation in Viking Age Scandinavia. In L. Gardęła and K. Kajkowski (eds.), *The Head Motif in Past Societies in a Comparative Perspective* (pp. 88–155). Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie.

Gardęła, L. (2015). Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review* 21, 107–126.

Hartaty, S. & Tobing, R. (2025). The Potential of Mangongkal Holi as a Cultural Tourism Destination. *Jurnal Antropologi: Isu-Isu Sosial Budaya* 27:1, 109–117. <https://doi.org/10.25077/jantro.v27.n1.p109-117.2025>

Hope, V. (2010) The end is to the beginning as the beginning is to the end. Birth, death and the classical body. In Garrison, and Daniel H. (eds.) *A Cultural History of the Human Body in Antiquity*. A Cultural History of the Human Body, 1. Oxford and New York: Berg Publishers, 25–44.

Jensen, B. (2016). Sacrifice and Execution: Ritual Killings in Viking Age Scandinavian Society. In: A. García-Piquer and A. Vila-Mitjà (eds.), *Beyond War: Archaeological Approaches to Violence*. Newcastle: Cambridge Scholars, 1–22.

Klevnäs, A. (2013). *Whodunnit? Grave Robbery in Anglo-Saxon England and the Merovingian Kingdoms*. BAR International Series 2582. Oxford. <https://doi.org/10.30861/9781407312071>

Klevnäs, A. (2020). ‘Robbed in antiquity’: grave opening in seventh-century East Kent – stimulated by cross-channel influences. *Archaeologia Cantiana* 141, 1–24.

Kováts I. (2017). Középkori és 16–18. századi vesztőhelyek régészete Európában és Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 142:1, 167–191. <https://doi.org/10.1556/0208.2017.142.6>

- Kovrig, I. (1963). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- László, Gy. (1955). *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica 34. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lee, C. (2007). *Feasting the Dead: Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Boydell & Brewer. <https://doi.org/10.1515/9781846155420>
- Leticia, E. & Chung, H. (2015). Food for the Soul: Eternal Co-existence in the Mayan – Catholic Traditions of Pomuch, Mexico. *International Journal of Intangible Heritage* 10, 73–83.
- Mays, S., Fryer, R., Pike, A.W.G., Cooper, M.J. & Marshall, P. (2017). A multidisciplinary study of a burnt and mutilated assemblage of human remains from a deserted Mediaeval village in England. *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, 441–455. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2017.02.023>
- Mattison, A. (2016). *The Execution and Burial of Criminals in Early Medieval England, c. 850-1150: an examination of changes in judicial punishment across the Norman Conquest*. PhD dissertation, University of Sheffield Faculty of Arts and Humanities, Department of Archaeology.
- Montgomery, J. & Knüsel, C.J. (2011). Identifying the Origins of Decapitated Male Skeletons from 3 Driffeld Terrace, York, Through Isotope Analysis: Reflections of the Cosmopolitan Nature of Roman York in the Time of Caracalla. In M. Bonogofsky (ed.) *The Bioarchaeology of the Human Head: Decapitation, Decoration, and Deformation* Gainesville: University Press of Florida, 141–178. <https://doi.org/10.5744/florida/9780813035567.003.0006>
- Nagy, M. (1973). Avar sírok a Fehérvári úti temetőből. *Budapest Régiségei* 23, 59–87.
- Nagy, M. (1998). Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 2, Budapest.
- Naumann, E., Krzewińska, M., Götherström, A. & Eriksson, G. (2014). Slaves as burial gifts in Viking Age Norway? Evidence from stable isotope and ancient DNA analyses. *Journal of Archaeological Science* 41, 533–540. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.08.022>
- Parvanov, P. (2024). Turning in Their Graves: Prone Burials in the Early Medieval Northern Balkans. In Vargha, M. & Štefan, I. (eds.), *Power in Numbers. State Formation and Christianization on the Eastern Edge of Europe*. Brepols: Brepols Publishers, 189–201. <https://doi.org/10.1484/m.bbl-eb.5.138116>
- Quercia, A. & Cazzulo, M. (2016). “Fear of the Dead? ‘Deviant’ Burials in Roman Northern Italy”. *Theoretical Roman Archaeology Journal* 2015, 28–42. https://doi.org/10.16995/trac2015_28_42
- Reynolds, A. (2009). *Anglo-Saxon deviant burial customs*. Medieval History and Archaeology. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Robb, J., Elster, E.S., Isetti, E., Knüsel, C.J., Tafuri, M.A. & Traverso, A. (2015). Cleaning the dead: Neolithic ritual processing of human bone at Scaloria Cave, Italy. *Antiquity* 89: 343, 39–54. <https://doi.org/10.15184/aqy.2014.35>

Shay, T. (1985). Differentiated treatment of deviancy at death as revealed in anthropological and archeological material. *Journal of Anthropological Archaeology* 4:3, 221–241. [https://doi.org/10.1016/0278-4165\(85\)90004-2](https://doi.org/10.1016/0278-4165(85)90004-2)

Simon L. (1991). Kőpakolásos temetkezések a biatorbágyi avar temetőben (előzetes jelentés). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2, 141–170.

Spekker O., Kis L., Tihanyi B., Marcsik A. & Pálfi Gy. (2020). Szenvedésekkel teli rövid élet az avar korból – Egy súlyos tuberkulózisos eset rekonstrukciója. *Határtalan Régészet* 5:3, 15–18.

Stadler, P. & Wiltschke-Schrotta, K. (2004). Beheading in Avar times (630–800 AD). *Acta Medica Lituanica* 12, 58–64.

Tsaliki, A. (2008) Unusual Burials and Necrophobia: An Insight into the Burial Archaeology of Fear. In E. M. Murphy (ed.), *Deviant Burial in the Archaeological Record* Studies (pp.1-16) Funerary Archaeology 2 Oxbow Books.

Wiseman, R., Neil, B. & Mazzilli, F. (2021). Extreme Justice: Decapitations and Prone Burials in Three Late Roman Cemeteries at Knobb's Farm, Cambridgeshire. *Britannia* 52, 1–55. <https://doi.org/10.1017/s0068113x210>